

Reitgjerdet – en pasient rømte og forandret norsk psykiatri

Michael 2010;7:375–81.

Reitgjerdet sykehus utenfor Trondheim var opprettet som pleieanstalt for spedalske i 1854, nedlagt 1914. I 1919 vedtok Stortinget at sykehuset skulle omorganiseres som asyl for særlig vanskelige og farlige sinnssyke. Etter hvert utviklet det seg her en rekke uheldige forhold vedrørende den medisinske og menneskelige håndteringen av pasientene. Det var vanskelig for utenverdenen å få innsikt i dette, blant annet på grunn av taushetsplikt og andre juridiske hindre, men også fordi overvåkingsmekanismer som kontrollkommisjonene fungerte dårlig. I oktober 1978 reagerte lege og sivilarbeider Svein Solberg så sterkt på situasjonen at han hjalp en pasient å rømme for å få offentlighetens lys på forholdene. I mars 1979 ga han ut boken Rapport fra Reitgjerdet med en flengende kritikk. Dette førte til en bred debatt, nedsettelse av en undersøkelseskomisjon og at Stortinget tok opp saken i 1982, slik at Reitgjerdet sykehus ble nedlagt i 1987. Faglig sett representerer det som skjedde med Reitgjerdet et tidsskille i norsk psykiatris historie. Nedleggelsen av Reitgjerdet sykehus var derfor tema for det medisinhistoriske aktørseminaret ved Universitetet i Oslo 27. september 2010. En rekke av de ansvarlige, både for drift og kontroll av Reitgjerdet sykehus og for nedleggelsesprosessen, var tilstede, inklusive Svein Solberg – som det ble reist tiltale mot for det han gjorde. Dette nummeret av Michael Quarterly inneholder et redigert referat fra aktørseminaret (1).

Sykehus med dårlig rykte

Selv i 2010, 23 år etter nedleggelsen av Reitgjerdet sykehus forbinder mange noe negativt ved navnet. Minnet om dette sykehuset har noe truende ved seg. Men hva var Reitgjerdet sykehus? Opprinnelig bygget som en pleieanstalt for spedalske fra Trøndelag og Nord-Norge for 150 år siden, ble det i 1919 omorganisert til et sinnssykeasyl for «særlig vanskelige og farlige sinnssyke».

Det gikk en del historier om uheldige forhold ved sykehuset i 1960-årene. Men det var først i det neste tiåret at det ble klart at forholdene ved sykehuset ikke bare var kritikkverdige, men til dels ulovlige. Sentrale helsemyndigheter bevilget derfor betydelige midler til oppgradering i 70-årene. I ettertid ble det imidlertid klart at sykehusets problem ikke kunne løses med penger. Institusjonen lignet en trykk-koker. Den vislet etter som trykket økte, men fikk likevel koke videre.

Den som utløste trykket, var en sivilarbeider ved sykehuset – legen Svein Solberg. Han så ingen annen utvei enn å skape en situasjon så dramatisk at den ikke kunne ignoreres. Han hjalp en pasient å rømme. Planen var at vedkommende skulle dra til Oslo og intervjues om uverdige forhold ved sykehuset i nasjonale medier. Rømmingen ble en fiasko og førte til at Solberg ble tiltalt. Solberg skrev så en klassiker av en bok i denne sjanger om Reitgjerdet. Den vakte stor oppsikt da den kom ut i mars 1979(2). Solberg beskrev blant annet følgende tre kritikkverdige, dels ulovlige forhold:

1. Utstrakt bruk av fotremmer.
2. At pasienter ble mottatt til livslang oppbevaring og at de ikke fikk behandling.
3. Total sensur av all ut- og inngående post.

Rettsaken mot Solberg avdekket i tillegg nye alvorlige forhold. Flere innstillinger om Reitgjerdet ble innhentet på denne tiden, men det ble rapporten fra den offentlig nedsatte granskingskommisjonen, ledet av høyesterettsdommer Knut Blom og avgitt i august 1980 som ble spikeren i kista for Reitgjerdet sykehus (3). Blom-kommisjonen ga i det alt vesentlige støtte til Solbergs kritikk. Stortinget tok saken opp i 1982 og bestemte at Reitgjerdet sykehus skulle nedlegges innen 1987.

Nedleggelsen av Reitgjerdet som historisk skille i norsk psykiatri

Nedleggelsen av Reitgjerdet sykehus markerer en kursending i norsk psykiatri. Blant ledende norske psykiatere hadde signalene vært tydelige en stund, men det var denne stengningen som gjorde folk flest oppmerksomme på at de lukkede anstaltenes tid var forbi.

Derfor valgte Styringsgruppen for aktørseminarer dette temaet for sitt seminar i 2010. Retningslinjene for aktørseminarer er tidligere omtalt (4). Serien av aktørseminarer bringer sammen personer som enten var direkte involvert i, eller som var nære vitner til begivenheter med stor betydning for utviklingen av norsk medisin. Den 27. september 2010 samlet 26 per-

soner seg rundt det gamle fakultetsrådsbordet i Domus academica ved Universitetet i Oslo, med professor Aslak Syse som møteleder.

Svein Solberg møtte, og det gjorde også andre leger og pleiere fra sykehuset i 1978. En helt sentral person var Otto Steinfeldt-Foss, statens overlege i psykiatri den gang. Likeledes overlege Pål Hartvig som avga sakkyn-dighetserklæring til Blom-kommisjonen og overlege Egil Bjarnar som hadde nær tilknytning til utviklingen ved sykehuset i 1980-årene. Fra den politiske arena møtte Astrid Nøklebye Heiberg som var statssekretær i Sosialdepartementet. Mediene fra datiden var representert. Flere faghistorikere bidro også under seminaret.

I tråd med metoden ble det gjort lydopptak. Hele seminaret lagres i Riksarkivet i elektronisk form sammen med en ordrett utskrift. Her følger et redigert referat, der den løpende samtale er rettet opp til lesbar, god norsk tekst. Referatet er gjennomlest og godkjent av deltakerne, men de har bare fått anledning til gjøre meninger klarere der noe var uklart.

Reitgjerdet sykehus – et lukket samfunn og en faglig svak institusjon uten kontakt med nye strømninger i 70-årenes psykiatri

Svein Haugsgjerds innlegg ved seminaret dokumenterte at mye positivt var i gang i norsk psykiatri i 70-årene. Så vel ved Dikemark sykehus som ved Ullevål sykehus ble det åpnet for en mer human og individuell behandling. Problemet ved Reitgjerdet var at miljøet hadde minimal kontakt med verden utenfor. I tillegg var rekrutteringen av fagfolk til Reitgjerdet svært vanskelig. Mange stillinger sto ledige og nye legekrefter var uerfarne sivilarbeidere.

Det kom imidlertid signaler fra sykehuset om at noe galt var fatt. Overlege og direktør ved Reitgjerdet Finn Brasch Larsen (1918-84) skrev allerede i 1973 at «100 – 110 av totalt 230 pasienter fyller ikke Reitgjerdet-betingsene om å være særlig vanskelige eller farlige». I dagspressen ble det hevdet at bruken av tvangsmidler var omfattende.

Antall pasienter sto i 1970-årene ikke i rimelig forhold til befolkningstettheten i områdene de kom fra, noe som tydet på at flere fylker brukte Reitgjerdet sykehus som et alminnelig psykiatrisk sykehus hvis man ikke hadde plass til pasienten i eget fylke. Konsekvensene for disse «alminnelige» sinnslidende kunne bli svært alvorlige, etter som de ved Reitgjerdet sykehus ble behandlet som de var potensielt farlige og voldelige. Representanter for de ansatte bekreftet under seminaret at det f.eks var rutine at alle nye pasienter fikk anlagt fotreim ved ankomst.

Hvorfor handlet ikke Helsedirektoratet?

I første delen av aktørseminaret ble psykiateres og helsemyndigheters oppfatning av Reitgjerdet sykehus i 1970-årene diskutert. Bildet som tegnet seg, var at helsemyndighetene visste at mye var galt ved sykehuset – blant annet at det oppholdt seg personer der som ikke fylte innleggelseskravene. Man nølte imidlertid med å iverksette tiltak, fordi man mente mottaksmulighetene i pasientenes hjemfylker var langt fra tilfredsstillende.

Daværende Statens overlege i psykiatri – overlege Otto Steinfeldt-Foss – mente at de meldinger departementet mottok fra fylkeskommunene, viste at en forsert nedleggelse av Reitgjerdet og overføring av ansvaret for denne pasientgruppen ikke kunne skje før man hadde oppnådd en betydelig standardheving på fylkesnivå, så vel hva angikk både bygningsmessige og personalmessige forhold.

Strategien ble derfor å bevilge betydelige pengesummer til en generalopprustning. For Reitgjerdet beløp dette seg til ca 25 – 30 millioner kroner, noe som var en betydelig bevilgning.

Men penger kunne ikke løse hovedproblemet ved Reitgjerdet. Innlegg under seminaret fra Solberg, Trygve Aanjesen (som også hadde vært sivilarbeider) og sykepleieren Anne-Ma Ødegaard viste med all tydelighet at institusjonen hadde råtnet på rot. Her var samlet en gruppe mennesker som gradvis var blitt ribbet for elementære rettigheter.

Mot slutten av 1970-årene hadde hverdagen ved sykehuset trekk som vi ellers tillegger lovløse samfunn med total brevsensur og overdreven bruk av frihetsberøvelse. Slikt kan bare skje når et system får utvikle seg uten korreksjon utenfra. Det var rutine å legge pasienter i reimer. De som ikke lå i reimer, måtte legge seg kl 18.30. Det var forventet at makt skulle brukes hvis folk ikke kunne roes ned, og i en rekke tilfelle var det sikkert også nødvendig.

Men bildet som fester seg, er at pasientene av mange i miljøet ikke ble oppfattet som *individer* men som *en masse uten status*. Pasientene var kort og godt i sykehusets vold. Og få interesserte seg for dem, fordi folk flest var redde for sykehuset og for pasientene.

Når også siste skanse svikter

For å hindre at det skal skje overgrep mot sårbare pasienter med sinnslidelser, har samfunnet lagt inn en sikkerhetssperre. Reitgjerdet hadde i likhet med andre psykiatriske sykehus en kontrollkommisjon som var pålagt å inspisere sykehuset ved både varslede og uanmeldte besøk. Det tragiske var at også denne skansen sviktet.

Seminardeltakere bekreftet Blomkommisjonens rapport om at uanmeldte besøk fra Kontrollkommisjonen faktisk ikke forekom. Rapportene som kommisjonen sendte Helsedirektoratet, inneholdt ikke spesielt alarmerende opplysninger. Otto Steinfeld-Foss bekreftet at direktoratet ikke var klar over at kontrollkommisjonen systematisk sviktet en av sine viktigste oppgaver.

Nå er ikke slik svikt i kontrollkommisjoners arbeid verken enestående eller et forgangent problem. Møteleder Aslak Syse refererte sin datters ferske jobberfaringer ved et stort psykiatrisk sykehus på Østlandet, der anmeldte besøk skjedde den første torsdag i hver måned og de uanmeldte den tredje! Det var først da direktoratet i kjølvannet av oppstusset rundt den arrangerte rømmingen sendte ut sin egen hastekommisjon til Reitgjerdet, at den grimme sannhet ble avdekket.

Overlege Bjørn Øgar og konsulent Lill Kind skrev en kritisk rapport etter besøket. Den lå nær opp til hva Solberg senere skulle komme til å beskrive i sin bok. Deres besøk kom i stand etter gjentatte anmodninger fra overlege Finn Brasch Larsen og må ha vært tung lesning for Helsedirektoratet.

Asylsuvereniteten og andre motkrefter

Overlege Finn Brasch Larsen gjorde gjentatte forsøk på å overføre pasienter til fylkeskommunal pleie. Men ofte fikk han nei. Overlegen på lokalsykehuset tviholdt ofte på asylsuvereniteten som innebar retten til å svare nei og derved blokkere overføring. Etter hvert resignerte Brasch Larsen og det endte med at han ofte motsatte seg utskrivning i tilfelle hvor sivilarbeiderne hadde tatt initiativ til utskrivning uten at han var informert. Asylsuvereniteten var en bøyg det var vanskelig å bekjempe. Det hadde bygd seg opp en skepsis mot pasienter fra Reitgjerdet som i de fleste tilfelle var helt grunnløs.

Aktørseminaret avslørte også at ikke alle ansatte ved Reitgjerdet var like interessert i at institusjonen skulle bygges ned. Sykehuset var en stor og viktig arbeidsgiver i lokalmiljøet og dessuten var det en rekke muligheter til å oppnå tilskudd til grunnlønnen. Anne-Ma Ødegaard beskrev at pleierne fikk ekstra lønnstrinn ut fra hvor farlig man anså pasienter for å være, og sjefssykepleier delte ut ekstrapenger til folk han mente fortjente det.

Det kom også fram at det var lenker mellom den mektige personalforeningen organisert i Norsk kommuneforbund og Arbeiderpartiet/LO. Otto Steinfeldt-Foss opplevde at helsedirektør Torbjørn Mork, som tidligere hadde vært statssekretær i Arbeiderpartiregjeringer, ble satt under press med utgangspunkt i ansattes rettigheter, koblinger han oppriktig strevet med å frigjøre seg fra.

Journalistene Jensen og Jacobsen ga et frodig, men beskt bilde av medie-dekningen som utvilsomt betydde mye for at Reitgjerdet-saken ble løftet til Stortinget. Her kom det også fram at Reitgjerdet-saken i den første tiden fikk en noe forskjellig vinkling i Trondheims aviser, fordi disse hadde forskjellig partipolitisk tilknytning. At dekningen av forholdene ved Reitgjerdet sykehus på et tidspunkt førte til arbeidsnedleggelse i Adresseavisen inntil sjefredaktørene bøyde av, har neppe tidligere vært kjent, men ble dokumentert i seminaret.

Det var interessant å observere debatten ved dette aktørseminaret. Minner ble mobilisert, men det virket som om de for enkelte satt langt inne. Det var ikke alltid like lett å snakke om dem.

«Den mannen fortjente ikke straff, men Kongens gull!»

Reitgjerdet-saken er et eksempel på hvor galt det kan gå når samfunnets utstøtte gjemmes behandlig bort. Da ligger veien åpen for forsømmelser, maktovergrep og andre ulovligheter. Med så mye motstand mot reform som eksisterte så vel innenfor som utenfor sykehuset, var det illusorisk at man kunne nå fram tjenestevei.

Reitgjerdet- opposisjonen var svak og dårlig organisert. Det trengtes en opprører for å åpne verkebyllen. Svein Solberg så ikke annen utvei enn å arrangere rømmingen og følge opp med en bok som ryster og fortsatt ryster alle som har lest den. At han som tok på seg byrden, ble *den eneste som ble straffet* av storsamfunnet, er grotesk og bekrefter at de fleste varslere betaler en høy pris.

Seminar deltakerne brøt ut i spontan applaus etter Solbergs innlegg på seminaret. En deltaker utbrøt: «Den mannen fortjente ikke straff, men Kongens gull!» Han snakket for dem alle.

Litteratur

1. Evensen SA, Gradmann C, Larsen Ø. (red.) Nedleggelsen av Reitgjerdet sykehus. *Michael* 2010;7:382-527.
2. Solberg S. *Rapport fra Reitgjerdet*. Oslo: Pax forlag. 1979
3. *Rapport om forholdene ved Reitgjerdet sykehus fra den granskingskommissjon som ble nedsatt ved kongelig resolusjon 29 februar 1980*. Avgitt 31 august 1980.
4. Evensen SA, Gradmann C, Larsen Ø, Nylenna M. Hiv: Epidemien som satte holdninger på prøve. *Michael* 2010;7: 7-11.

Stein A. Evensen
Universitetet i Oslo
s.a.evensen@medisin.uio.no

Christoph Gradmann
Universitetet i Oslo
christoph.gradmann@medisin.uio.no

Øivind Larsen
Universitetet i Oslo
oivind.larsen@medisin.uio.no

Helsedirektoratet takkes for økonomisk støtte til prosjektet.